

Ольга КУЦА,
доктор філологічних наук,
Тернопільський національний
педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

«СВІДОМІЙ ЄВРОПЕЄЦЬ І НЕ МЕНШ СВІДОМІЙ УКРАЇНЕЦЬ»

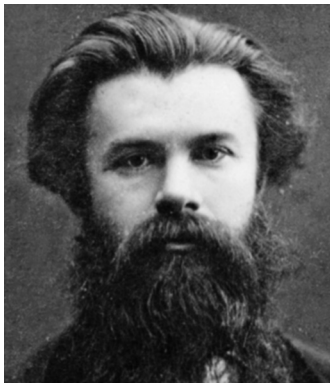
УДК 821.161.2.09.

Стаття присвячена проблемі сучасної рецепції Михайла Драгоманова. Авторка всебічно висвітлює складну постать цього мислителя, акцентуючи на його патріотизмі і європеїзмі.

Ключові слова: політичний письменник, культурні умови, критична позиція, українське питання в Росії, європеїзм, культурна й політична програма, консолідація всіх українських сил.

У період фатального занепаду після впровадження валуєвського циркуляра українська література, що виконувала роль національної політики, потребувала для свого розвитку Геркулесової праці. М.Драгоманов свідомо взяв цю місію на себе. Протягом трьох десятиліть він – політик, учений, публіцист – одночасно виступав і в ролі літературного критика, тобто був «усім нараз» (М.Євшан). Серед «організаторів духовної праці» в Україні І.Франко визначив йому місце першого політичного письменника, «провідника» літературної школи 70–80-х рр.

М.Драгоманов приєднався до українства як «людина української нації» у другій половині 60-х рр. XIX ст., у час гострої кризи національної ідеології, коли національно-політичний радикалізм, що творив єдине ціле у світоглядно-естетичній системі Т.Шевченка, розділювався на «безполітичний націоналізм» і «безнаціональний політизм» (Ю.Охримович). Цей розкол завдавав непоправних утрат Україні: молодь буквально тонула в загальноросійському морі «широких ідей та ідеалів». Критично налаштований щодо романтичних надій і скептичний щодо патріотичного самообману, М.Драгоманов об'єктивно оцінив можливості тогочасного українського руху і розпочав виробляти тактику, яка синтезувала б національні культурні традиції зі всеросійським радикалізмом. Протягом одного лише 1873 року він перейшов від раніше пропагованої настанови «сидіти, посипавши голову попелом», розширюючи культурно-національну програму до пошуків способів закорінення прогресивних російських ідей на українському національному ґрунті. У російських обставинах «таке шукання мусило довести до трагічного кінця» (І.Франко). Високоосвічений та енергійний М.Драгоманов уже на початку 70-х рр. поставив перед науковцями Росії вимоги об'єктивно-комплексного підхо-

Михайло Драгоманов

ду до минулого української культури, що виконала цивілізаторську місію в імперії й у XIX ст., але внаслідок централізації опинилася в «обриві». Перебільшуючи культурний рівень російського суспільства, М.Драгоманов – «дуже наївний» (О.Кістяківський) – вірив у можливість розвитку рідної літератури в межах російської. Оцінивши мізерні здобутки українського письменства другої половини 60-х рр., він опинився перед дилемою: або бути українськими росіянами, або, потра-

тивши всі сили на «даремні теоретичні спори», зробитися під тиском імперії «великорусами» чи «пасивними» білорусами. М.Драгоманов вибрав перше: силою Росії підіймати Україну, українську літературу, а через російську входити у слов'янський світ і Європу. А «великоросів», як видавалося йому, можна було «уговорити...», щоб вони не дуже то лізли русити чужі окраїни» [7; 154]. Реально можлива громадсько-політична тактика через російську літературу була для М.Драгоманова цілком закономірною: історично-суспільні обставини силою зіштовхували українських інтелігентів на стик двох культур, спонукали розв'язувати проблеми української літератури із загальноросійського погляду, тобто робити «примирення» там, де, як писав І.Рудченко, «точки примирення бути не може...».

За словами самого М.Драгоманова, його покоління виростало і формувалося в «зовсім ненормальних» культурних умовах. Він не відразу зорієнтувався у «ненормальності». Хоча виростав у Гадячі, в гетьманському осередку козацтва, де укладено «Гадяцькі пакти», де гетьман І.Виговський відстоював автономію України. Тут, як зауважувала Олена Пчілка, «могло б довше, ніж де, зоставатися козацьке поважне життя» [2]. Проте Україна за часів юності М.Драгоманова фактично, формально і в колективному самоусвідомленні існувала як колоритна провін-

ція Російської імперії. Молодий М.Драгоманов спостерігав, що польська аристократія обстоювала на Правобережній Україні клерикалізм, власне вчення про офіційну народність, страх перед західними віяннями і повернення під маскою «старопольського духу» до середньовічних ідеалів [4; 207]. Ця «трійця» польських ідеалів насправді нічим не відрізнялася від миколаївської державницької формули «православ'я, самодержавності і народності».

«Ненормальність» становища української культури в найближчому оточенні ще не турбувала чутливого юнака. У родині Драгоманових українська культурна традиція пов'язувалася з «мужичтвом» і жила поряд з російською. За свідченням Олени Пчілки, українська течія, міцно закорінена у свідомості родини, мусила відбиватися від іншої течії – московської, яка «вдиралася» в життя дітей, давала їм наймення «по зразку московському», змушувала говорити «по-московському», бо з чужими по-простому «не подоба розмовляти», а з роками ця течія щораз «більше вимагала» [11; 50, 51]. М.Драгоманов пізніше зазначав, що українству відводилося у них таке місце, яке воно могло займати по своїй культурній силі. Оскільки та сила була «слабіша» від російської, то й українство в родині було «підрядним». На такому самому становищі воно залишилося у Драгоманових. В особистому житті Михайло користувався російською мовою, листи до батьків писав по-російськи. Цей «звичай» поборолася сестра Олена Пчілка. Про причини російськомовності брата вона обурено писала: «Все тая московська „полуда“ тримала. Таки міцна була вона, держачи змалку і до кінця віку» [10].

Улюбленим письменником М.Драгоманова, як і багатьох його університетських товаришів-українців, став І.Тургенєв. У 90-х рр. він про це напише «Там (у творах Тургенєва. – О.К.) наші почуття, наші думки, наша психіка!» Отже, М.Драгоманов пройшов ідейну школу прогресивної російської молоді від В.Белінського до О.Герцена. Ця школа великою мірою сформувала його світогляд 60-х рр., який М.Грушевський застерігав «не класти в купу» зі світоглядом 80-х [3; 4]. Проблема українства турбувала М.Драгоманова, бо була пов'язана з необхідністю ліквідації рабства, зі встановленням політичних свобод, утвердженням в усіх сферах життя пріоритету природних прав людини.

М.Драгоманову не подобалося ідейно-художнє спрямування тогочасної української поезії. Його бурхлива натура, що тяжіла до російської ментальності, не сприймала тужливих мотивів та алегоричних – «неясних» – образів-символів. Так, вірш П.Чубинського «Ще не вмерла Україна», що став яскравим узагальненням поезії початку 60-х рр., він трактував як «зовсім поганій у художньому <...> плані» [5; 90], а його популярність серед українофілів вважав не тільки ознакою «сумбура в головах

українофілів-романтиків», а й ознакою пониження естетичних смаків. М.Драгоманов обурював факт наслідування вірша на мотив однієї з поширених тоді чеських пісень.

У літературному житті наставали часи «страшно-го і фатального затишку» (І.Франко), що досить тонко відчував М.Драгоманов. Його гостра критика сліпого наслідування поезії Т.Шевченка як небаченого «тупоумія» небезпідставна: «...Як таки сорок чоловік слово у слово <...> одне і те ж пишуть, та ще кожний разів по п'ять, що було вже раз на свій час непогано сказано Шевченком. Чи вони... п'яні?» [7; 263].

Уже в 60-х рр. М.Драгоманов намагався комплексно осмислювати історію, політико-соціальну діяльність і культурну творчість тої чи іншої нації. Література була для нього внутрішнім критерієм духовної життєздатності народу. Він, зокрема, помічав, що чимраз більша увага «до провінціальних говорів» є одним із проявів загальноєвропейського демократичного руху. Цей факт особливо сприяв його повільному і нелегкому «втягуванню» в українські справи. У найкритичніший період свого життя М.Драгоманов писав про це в листі до В.Антоновича: «Треба було багато учитись (і на біду самоучкою і без бібліотек), щоб наповнити ту пустоту в голові, яка у нас у всіх (крім трьох-чотирьох спеціалістів) щодо України і її проблем. Я же, приставши на щастя чи нещастя до українства від європеїзму, тим більше повинен був розширити свої студії» [1; 41].

М.Драгоманов старанніше зайнявся комплексним вивченням українського питання – насамперед педагогічного, а згодом і національного. У 1866 р. вперше похитнулися його ілюзії стосовно російської прогресивної інтелігенції, що буцімто була зацікавлена в розвитку прогресивного українства. Проаналізувавши антиукраїнські шовіністичні випадки, М.Драгоманов виступив у «С.-Петербурзьких ведомостях» зі статтею «Педагогічне значення малоросійської мови», у якій висловив обурення «глибоким невіглаством» і «легковажною самовпевненістю» освіченої громадськості Росії у підході до розв'язання українських проблем.

Заглиблення в українську народну словесність змусило його заглибитися у найменші деталі українського питання в Росії й Австро-Угорщині. Вивчаючи історію українського народу (1867 р. він вирішив зайнятися виданням збірників народної творчості, а 1869 р. разом з В.Антоновичем розпочав працю над великою збіркою українських пісень з історичним коментарем. – О.К.), М.Драгоманов – російський інтелігент-космополіт – став справжнім українцем. Його наукова робота йшла в річищі основних завдань українства – виразної, але переважно педагогічної програми членів Київської Громади. Опрацьовуючи народнописенний матеріал, учений

звертав увагу насамперед на те, «що думають українські люди про громадські порядки». Це було потрібно, щоб у майбутньому «приступити» до них із важливими політичними проблемами. У самостійності української мови та культури М.Драгоманов не сумнівався. Окремішність української нації від російської та польської була для нього очевидною. Сам він дедалі більше переконувався у доконечності опанування українцями західноєвропейської політичної освіти, рідної історії та літератури. У працях М.Драгоманова – історичних, політичних, етнографічних – одне з чільних місць посіли проблеми літератури. Чи не найбільше уваги їм приділено в інтенсивному листуванні з численними кореспондентами, яке одразу, писав І.Франко, відкрило, зокрема галичанам, «нові горизонти думок і розвою» та вселило надії, що «...ми не пропадемо, коли таких велетнів і силачів духовних видає наша природа» (Із листа до В.Доманицького).

Свої вимоги М.Драгоманов чітко формулював насамперед у листуванні. Він писав до В.Навроцького, що українська література повинна взяти собі за гасло демократизм і поступові ідеї віку, що надалі вона «мусить розвиватися на міцній, реальній основі, а не на романтизмі і ретроградності, що вона мусить іти знизу у гору, а не з гори (з хмари) у низ» [13; 107]. Галицька інтелігенція не приймала на свою адресу гострої критики М.Драгоманова за «їзду на коні високої політики», за провінціалізм у літературі та націоналізм, що нібито звучує її ідейну широту та оригінальність, за прихильність до польської та німецької літературної школи. У зауваженнях і докорах М.Драгоманов часто був несправедливий. Зокрема він дорікав галичанам браком європейської освіти, хоча сам побоювався неточності у вживанні латинських висловів, бо, як писав, у Галичині знають латинську, як свою. Українофіли також були незадоволені вимогами М.Драгоманова «зразу підняти серйозну і високу мірку» в культурі й літературі. Декларування, особливо у полемічному запалі, «общеруських» засад та настійливе акцентування переваг російської літератури, її європейськості викликали опір і незгоди в Україні та Галичині. «...Дуже мені достається за мої погляди і статті і од киян, і од галичан, – з боєм зізнавався М.Драгоманов. – Але я усе-таки хочу думати, що я їм свій, а не чужий» [13; 133]. Надмірне перевантаження, часті листовні непорозуміння, а також нестримна світоглядна еволюція М.Драгоманова – усе це вже на початку 70-х рр. стало причиною загострення його стосунків навіть з ідейно близькими раніше людьми.

Праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» та «Українське письменство 1866–1873 років» виразно характеризують літературні погляди М.Драгоманова першої половини

70-х років. У них подано глибокий аналіз української літератури і вперше після П.Куліша чітко і твердо заявлено вимоги до неї. Учений-публіцист, що, за власним свідченням, звик до реалізму і соціального аналізу нових європейських літератур, із нетривким зв'язком з українською культурною традицією, із особливо своєрідним «родом психічної тяги» (Д.Овсянико-Куликовський), «слабким віршовим почуттям» (А.Кримський), нестримним бажанням якнайшвидше вивести рідну літературу на новоєвропейський шлях розвитку, оцінив її здобутки як «поверхове національство» та «етнографічне дилетантство». Порівняно з європейськими літературами, з їхніми дискусіями, теоретичними судженнями, боротьбою течій і напрямів М.Драгоманов застав в українській лише «початкову школу». Коли він уперше чітко сформулював мету літератури і вказав, «що ... для неї зробити реально...», то не зустрів серед письменників «співрозмовців, або хоч би великих противників, які боронили б іншого літературного ідеалу» [12; 104].

1876 рік став для світогляду М.Драгоманова «виразною границею» (С.Єфремов) між його українофільськими та українськими поглядами. З метою розширення літературної та політичної діяльності він устиг вчасно виїхати за кордон. Прибувши до Відня, де австро-угорські цісарські власті не захотіли надати притулку політично неблагонадійному емігрантові, а потім до Женеви, М.Драгоманов усвідомив себе, з одного боку, посланцем українського культурного громадянства, яке давно виношувало плани заснування за кордоном безцензурного громадсько-політичного й науково-літературного видання, а з другого – політичним вигнанцем російського самодержавства. М.Драгоманов реально оцінив своє становище і визначив коло завдань на майбутнє. «Мої кораблі спалені, і поки у Росії не буде конституції, я туди не повернусь. Тут же я не для того, щоби мовчати і ховатись» (Із листа до О.Суворіна). Попереду була тяжка літературно-політична праця – видання наукових і художніх книг, популярних брошур різними мовами, налагодження випуску перших в історії української преси вільних, безцензурних збірок і журналу «Громада».

У листах до І.Франка М.Драгоманов ставив «конечне умовіє» – об'єктивного, спокійного і нефанатичного погляду на справи. Ці вимоги спонукали молодого поета відсунути на другий план улюблену працю, яка приносила, як він скаже згодом, багато втіхи його серцю, а зайнятися видавничою діяльністю. То мало бути видання перекладів з європейської літератури, що неодмінно виробило б у Галичині «хорошу публіку». Вимоги М.Драгоманова давати «новоєвропейську» літературу виконати було непросто: І.Франко передбачав, що освічена публіка у Галичині відвернеться від повістей Е.Золя як

надто «батарських», а від «Що робити?» М.Чернишевського як твору нецікавого й нехудожнього.

Уже в січні 1877 р. І.Франко повідомляв М.Драгоманова про обшуки у квартирах львівських соціалістів і арешт М.Павлика: до рук поліції потрапили книжки М.Драгоманова «По вопросу о малорусской литературе» та «Турки внутренние и внешние». Вийшовши з тюрми, М.Павлик у листі до М.Драгоманова образно відтворив паніку, яка зчинилася серед львівського громадянства після його арешту: «...Скрипнуть двері – соціалізм, стукне хто чоботом по підлозі – соціалізм, принесуть пива – мабуть, соціалізм, волосся стає дибом, пахтить соціалізмом; кулька більярдова як тихонько котиться, і тут нюхатиме соціалізмом. Найбільше ж пуду соціалістичного у мозку усіх «просвітян»: біготня, крик, шептання, огляди... Окрім одного-однісінького Франка <...> усі товариші померли» [8, т. 2; 196–197].

У працях М.Драгоманова «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.] та «Шевченко, українофіли і соціалізм» вироблено обширну програму розвитку «нового виду» українства, найперша і найвища мета якого – об'єднатися і докласти зусиль, щоб жити «по своїй волі на своїй землі». Оскільки українці втратили державу, а відновити її шляхом повстання проти Росії чи Австрії – «річ неможлива», вони повинні добиватися громадської волі у спілці з іншими залежними від цих держав народами. Шлях до цієї мети, як і будь-який інший, легший тоді, коли ним ідуть «більш свідомі», ніж «темні». Тому чи не найпочесніша місія у цій програмі належала літературі: письменники разом з усією українською інтелігенцією повинні побачити прогресивні демократичні тенденції в далекому минулому, поєднати їх із тими, що були вироблені у XVIII–XIX ст., і цю обірвану нитку пов'язати із прогресивним європейством – передовою науковою і громадською думкою [4; 289, 290]. Шанси розвитку новоевропейського українства М.Драгоманов убачав насамперед у Галичині, де й письменство могло «вільніше впорядковуватись». Та й кінець 70-х рр. учений вважав «ліпшим часом» для української літератури, щоб «поборотися» з російською, яку критикували за нігілізм.

Об'єктом критики М.Драгоманова стає «неполітична» література. Перебуваючи в Женеві, публіцист не знав, що у 80-х рр. тиск реакції унеможливив найменший прорив української думки. Позбавлений елементарної можливості порозумітися з киянами, еволюціонуючи в річищі європейського прогресу, тобто визнання пріоритету політичних прав поневолених народів, він не міг оцінити «із-за гір» (М.Павлик) «неполітичну» літературу як вимушену і єдиноможливу політику. Літературно-культурна діяльність старогромадівців була єдиною реальною можливістю «затрима-

ти» хоча б ознаки національної стихії. Збереження українського слова як такого, навіть незалежно від змісту, вони визначали як надзавдання. У такій драматичній для українського суспільства ситуації члени Старої Громади змушені були сфокусувати свою увагу на найголовнішій для них проблемі – передачі наступним поколінням «бодай надщерблених» національних традицій.

М.Драгоманов у 80-х рр. залишається чи не єдиним українцем, що відкрито, як сам зазначав, «не анонімно», вів політичну агітацію за автономію України. Найкращим засобом для ліквідації розриву між українською інтелігенцією й народом він уважав «встановлення політичної самостійності України» [9; XVII]. Діяльних сил, щоб «вирватися» із рук чотирьох урядів, М.Драгоманов не бачив. Реальнішою і практичнішою вважав програму «не сепаратистичну, а федералістичну». Учений активізував вивчення історичного епосу. Ця праця означала дотримання мудрого господарського принципу, за яким кожна людина виконує роботу за здібністю. Він знав, що навіть упродовж 15 років ніхто з українців не зможе глибше опрацювати зібрані матеріали: не пропускав повз увагу жодного рядка, який коли-небудь і де-небудь був написаний про українську народну творчість. У руках дослідника зосередилася величезна кількість першоджерельного матеріалу. Крім того, від кореспондентів з часу еміграції надійшли нові записи. Копітка праця у ділянці дослідження українського історичного епосу увінчалася добрим ужином уже в першій половині 80-х рр. У 1881 р. побачили світ «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)». Далі з'явився перший випуск «Політичних пісень українського народу XVIII–XIX ст.» – у 1883 р., згодом другий – у 1885 р. Але це було тільки «дещо» (І.Франко) із зібраного ним. Якщо його фольклористичні дослідження і видання історичного епосу 70-х рр. мали більше науковий інтерес, то тепер вони підпорядковувалися політичним завданням. За допомогою їх М.Драгоманов ілюстрував прагнення українців до державної незалежності, бо зібраний матеріал промовляв сам за себе.

Надалі листування із Женевою урвалося. Будь-який зв'язок з М.Драгомановим компрометував і загрожував репресіями. Тому листи кияни отримували за посередництва Олени Пчілки. Відповідно й адреса у Женеві мусила часто змінюватися. Редактор нового часопису «Киевская Старина» Т.Лебединцев змушений був відмовити М.Драгоманову в публікації його матеріалів, бо у київському жандармському управлінні його суворо попереджено, що за будь-який рядок емігранта часопис буде закрито. Т.Лебединцев погоджувався друкувати статті з Женеви лише за умови, що вони надходять від галичан під чужим прізвищем та будуть пе-

реписані іншим почерком. За домовленістю В.Антоновича, у Львові матеріали М.Драгоманова одержував І.Белей, переписував їх і надсилав під псевдонімом Дм.Кузьмичевський до Києва. Ці умови, зрозуміло, викликали непорозуміння і драгували змученого непосильною працею вченого – вони видавалися йому «системою півлегальності, півхолопства, півопозиції» [1; 331]. Відчуження старогромадівців було для нього незрозумілим. Матеріальне становище також із кожним днем погіршувалося: «пролазити», як писав він, у європейську пресу було нелегко. Скептицизм, зізнався вчений, заважав йому і в женеvському оточенні. Це ж був період, коли «дулось», «лаяло» його або й демонстративно відверталось від нього все «патентоване» російство: для одних він був «нігіліст», для інших – «нетерорист», ще для інших – «сепаратист». Уже 1883 р. М.Драгоманов почувався не просто вигнанцем – «Робінзоном Крузо у богоспасаємій Женеvі», «без обіда», з 30-ма франками на ціле літо. Від образи сам спогад про членів Старої Громади «всю душу вивертав» [1; 322, 323].

«Слимаковий», майже «мікроскопічний» (І.Франко) хід українського руху не переставав непокоїти емігранта. Навіть польська література, як не раз писав він до своїх кореспондентів, зробила значний поступ порівняно з українською. У женеvському оточенні українця М.Драгоманова визнавали не тільки талановитим російським політиком, а й «учителем політиків». Що ж до України й українських політиків, то, за його словами, ніби «вони з холери помирали». Аж потім він дізнався, що російська дійсність остаточно зневірила його земляків у рятівній дії навіть найрадикальнішої і найгуманнішої російської конституції. М.Драгоманов, що невтомно шукав нові резерви для українського поступу, часто безпідставно вважав винними у відсталості рідного письменства «пасивність», «ліниvство», «нерухливість» українців у вивченні європейських мов. Він, зокрема, недооцінював значення багатой німецької науково-суспільної та художньої літератури в інтелектуальному житті української інтелігенції, особливо галицької. Із його слів виходило, що українці мусили «їсти європеїзм хоч із російської миски» (із листа до О.Кониського). Вимоги з Женеvи впливати на організацію в Галичині радикального руху також не знаходили підтримки. М.Драгоманов перебував у постійному нервовому «розстрої»: зі ста приятелів, котрі «братались-сестрились», тепер не було нікого.

Він змушений був відкладати до кращих часів «улюблене» діло «коло древностей». У листах надібуємо скарги на переобтяження політикою, особливо на політичне крутіvство, що йому набридло «до оскоми». Мрія повернутися до праці над народними піснями була невідступною. Тут варто зауважи-

ти, що гостро критиковані ученим «поклони» українських письменників перед народними «святощами» були досить незначними порівняно з його величезною увагою до народної словесності. Йй політичний письменник надав ваги воістину народних святощів, і не тільки в українському, а й у світовому вимірі. У фольклористичних студіях він керувався не тільки інтуїцією видатного вченого, що розумів значення своїх пошуків для української науки, чи мудрістю політика, що хотів привернути увагу світової громадськості до свого поневоленого народу: «все українське» М.Драгоманову було «миле», й у роботі коло нього він «спочивав душею». А література «політична», «руководяча» була для нього тільки певним етапом у розвитку, щоб швидше вивести українську націю на європейський рівень цивілізації. Низькопробних художніх творів він узагалі не приймав. Наголосимо: хоча через надмірну пропаганду творів російської літератури з «поступовими тенденціями» і «ясними ідеями» М.Драгоманов розсварився з українським громадянством, сам він не любив читати цих творів. Йому подобалися «вищі представники» літератури, якраз без «новоєвропейської тенденції» – О.Пушкін, М.Лермонтов, М.Гоголь, І.Тургенев. Як у 80-х, так і на початку 90-х рр. М.Драгоманов продовжував вимагати від письменників «обновитись, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним» [4; 493]. Будь-які вияви в художньому творі чутливості, суму, туги він трактував як такі, що відвертають від реальної праці на користь України. Так, задум І.Франка назвати майбутній журнал «Русалка» М.Драгоманов одразу різко відкинув – «сентиментально дуже», і запропонував іншу назву – «Життя і слово».

Культурна й політична програма М.Драгоманова першої половини 90-х рр. вимагала «убачити напрямки руху світового, його міру, закон», з'єднатися з ним та використати для власного прогресу. На першому плані, як і десять років тому, був «поступ політичний». Перед українськими письменниками М.Драгоманов поставив завдання налагодити безпосередні стосунки з європейською літературою, наукою, політикою. Через незнання українцями європейських мов «найприступнішим колодязем живої води» для них видавалася М.Драгоманову російська література. У ній він радив шукати «провідних думок і взірців письменської вмілості» [4; 494]. Всеслов'янське значення російської мови треба було визнати як «дійсність», відшукувати в ній прогресивну тенденцію, водночас розвиваючи українську літературу, щоб інтелігенція мала якнайменші потреби в російській. Таким чином М.Драгоманов відводив

російській літературі роль важливого засобу для «свідомості і організації» українців. «Новоєвропейських» творів, які виводили б українське письменство поза рамки «для домашнього вжитку», М.Драгоманов не бачив – воно, на його думку, тільки «змагається» вийти поза ці рамки. Т.Шевченка він не зміг визнати «за викінченого поета образованої громади», хоч підготувати повне видання його творів уважав своїм найпершим обов'язком і був найенергійнішим популяризатором поета у Європі. Рідними для українців мусили й надалі zostаватися О.Пушкін та М.Лермонтов. Зате російськомовні твори Т.Шевченка нібито стали доказом «відповіднішої» для українського поета російської мови.

Відірваність від України та хвороба не дали змоги видатному вченому-політикові належно оцінити навіть талант улюбленої племінниці Лесі Українки. Тим часом «спробунки» поетеси – спрямування, тематика, літературна мова – давали підстави вимогливій Олені Пчілці вважати її представником «нової» школи в українській літературі. Сама ж Леся Українка вже тоді не вважала рідну літературу за «жебракчу».

Знесилений фізичними муками і тугою за Україною, М.Драгоманов, перебуваючи у Софії, мимоволі думав про «кінець». Вимогливий до себе аж до жорстокості, був українець незадоволений зробленим. Хотілося залишити «слід» від прожитого життя. Цей слід мав бути у царині культури. В останні роки гостре перо женецько-софійського вигнання вже не виводило надмірних «доткливостей» на адресу своїх київських колег. Він кожного разу з нетерпінням розривав конверт із «Зорею», а якщо її не отримувач чи часопис приходив зі значним запізненням, то нарікав, що хтось над ним немилосердно «тішитися». Адже тут друкувалися новини української літератури.

У листах М.Драгоманова до І.Франка та М.Павлика натрапляємо на часті нагадування-прохання подавати в радикальних виданнях звістки про його літературну працю саме з галузі україністики: для нього було дуже важливо, аби в Україні знали, що він «не кидає рідного поля». Напередодні підготовки до друку перших томів «Записок Наукового товариства імені Шевченка» учений боляче переживав, що земляки «не кличуть» його у «сонм національних учених» [8, т. 7; 18]. І.Франкові зізнавався, що дуже хотілось би хоч на старість заслужити перед українцями титул «патріота». Про тих, які «працюють ізольовано та мовчать» і яких раніше гостро критикував за відмежування від політики, він хотів знати «хоч натяком». Наскільки попередні докори «неполітичникам» мучили М.Драгоманова, свідчить його лист до Лесі Українки, у якому він наголошував, що про «старих» українців, тобто старогромадівців, зовсім «не так уже зле» думає, бо вони роблять «своє діло».

Літературна «мораль» М.Драгоманова у її вивершенні була співзвучна з євангельською заповіддю «Йди постивший і не постивший» і мала надзавданням консолідувати всі українські сили – літературні й політичні. «Один працює для науки про Україну тільки по-московському (або по-польському), – писав М.Драгоманов, – будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по-українському. Один вірує в українську літературу тільки простонародно, «для домашнього обиходу», – нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по-своєму, не кидаючи анахтеми на невірних, але працюючих по-своєму, все ж таки для української літератури» [6; 206]. Це звернення до інтелігенції М.Драгоманов виклав тоді, коли був «не так по-вояцькому» настроєний. Поводитися не по-вояцькому йому майже не впадало.

Література

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава: Укр. наук. ін-тут, 1937. – Т.1: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.).
2. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Ф. 28. – Спр. 217.
3. Грушевський М. Місія Драгоманова / М.Драгоманов // Україна. – 1926. – Кн. 2–3.
4. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.Драгоманов. – К.: Либідь, 1991.
5. Драгоманов М. Листи до О.М.Піпін [1870–1892] / М.Драгоманов // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3.
6. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М.Драгоманов // Б.Грінченко–М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-тут укр. археографії НАН України, 1994.
7. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським: 1871–1877. Зладив М.Павлик. – Л., 1910.
8. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895): у VIII т. – Чернівці, 1910–1911. – Т. II, – Т. VII.
9. Письмо В.Г.Белинского к Н.В.Гоголю. С предисловием М.Драгоманова. – Женева, 1880.
10. Пчілка Олена. Про себе / Олена Пчілка // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Ф. 28. – Спр. 154.
11. Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна: наук. двомісячник українознавства. – К.: ВУАН, 1926. – Кн. 2–3.
12. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового / М.Рудницький. – Л., 1936.
13. Студинський К. Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) / К.Студинський // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1.